

काळातील जागतिक राजकारणातील क्रमांक एकची शक्ती राष्ट्र होते. त्यांच्यापुढे भारतासारख्या वसाहतवादाखाली दबलेल्या राष्ट्राचा पराभव होणे अगदी साहजिकच होते.

१८५७ च्या उठावाचे परिणाम व महत्त्व (Effects and Importance of the during of 1857).

19/08/20
☀ १) ईस्ट इंडिया कंपनीचा अस्त - इ.स. १८५८ साली ब्रिटिश सरकारने कायदा पास करून ईस्ट इंडिया कंपनी बरखास्त केली. इ.स. १६०० पासून ही कंपनी भारताशी व्यापार करित होती. १८५८ च्या उठावामुळे ब्रिटिशांची अशी समजूत झाली की एवढ्या मोठ्या देशाचा कारभार एका कंपनीच्या हातात ठेवणे चूक आहे. कंपनीची सत्ता जाऊन भारतावर इंग्लंडच्या राणीचे प्रत्यक्ष राज्य सुरू झाले. याच कायदानुसार कंपनीचे संचालक मंडळ (Board of Directors) व नियंत्रण मंडळ (Board of Control) बरखास्त करण्यात आले. भारतमंत्री (Secretary of State for India) हे पद निर्माण करण्यात आले व त्याला १५ सदस्यांचे एक सल्लागार मंडळ (Indian Council) देण्यात आले. त्यांतील अर्धे सदस्य भारतात किमान १० वर्षे नोकरी केलेले असावेत अशी अट होती. भारतमंत्र्यांचा पगार भारतीय तिजोरीतून देण्याची तरतूद होती. तसेच भारतमंत्र्याला दरवर्षी आपला अहवाल ब्रिटिश पार्लिमेंटला सादर करावा लागे.

• २) भारताच्या परराष्ट्र धोरणावर इंग्लंडचे वर्चस्व - या नव्या बदलामुळे आता कंपनीचे लष्कर म्हणजे ब्रिटिश साम्राज्याचे लष्कर झाले. भारताच्या परराष्ट्र

धोरणावर इंग्लंडचे सरळ वर्चस्व प्रस्थापित झाले. भारताची विदेशनीती इंग्लंडच्या विदेशनीतीचा भाग बनली. इंग्लंडने इराण, अफगाणिस्तान, रशिया, तिबेट, चीन इ. राष्ट्रांच्या संबंधाबाबत भारताचा योग्य तो उपयोग करून घेतला. इंग्लंडचा शत्रू तो हिंदुस्थानचाही शत्रू आहे असे ब्रिटिशांनी घोषित केले.

३) मोगल राजवटीचा शेवट - १५२६ मध्ये स्थापन झालेल्या मोगल घराण्याचा बहादुरशहा जफर हा शेवटचा बादशहा ठरला. १७५७ च्या उठावात तो सहभागी झाला होता. क्रांतिकारकांचा नेता म्हणून त्याला हद्दपार करण्यात आले व ब्रह्मदेशातील मंडालेच्या तुरुंगात ठेवण्यात आले. तेथेच त्याचा अंत झाला. त्याच्या मृत्यूबरोबर मोगल साम्राज्यही अस्त पावले. मोगलशाहीच्या अस्तामुळे मुस्लिम चित्रकला, स्थापत्य, काव्य व वाङ्मय यांचेही नुकसान झाले.

४) संस्थानिकाबाबतच्या धोरणात बदल - १८५८ च्या इंग्लंडच्या राणीच्या जाहीरनाम्यात संस्थानिकांना काही वचने देण्यात आली होती.

१) भारतातील संस्थानिकांनी कंपनी सरकारशी केलेले तह व करार यांचे पालन केले जाईल.

२) ब्रिटिश राजसत्ता भारतात प्रादेशिक विस्तार करणार नाही.

३) दत्तक वारस नामंजुरीचे तत्व, संस्थाने विलीन करण्याचे धोरण ब्रिटिश अंगीकारणार नाहीत.

४) संस्थानिकांचे अधिकार, मानमर्यादा व प्रतिष्ठा यांना धक्का लावला जाणार नाही. येथून पुढे ब्रिटिश सरकार व भारतीय संस्थानिक यांचे संबंध सार्वभौम सत्ता व मांडलिक राज्ये असे राहतील. विशेष म्हणजे हे धोरण/अश्वासने यांचे पालन करून ब्रिटिशांनी संस्थानिकांना आपले मित्र बनवले.

म्हैसूरच्या वृद्ध राजाला पुत्र नव्हता तरी त्याचे संस्थान ब्रिटिशांनी बरखास्त केले नाही. १८६० साली संस्थानिकांना सनदा दिल्या गेल्या व त्यांच्या सन्मानार्थ आग्रा व दिल्ली येथे दरबारही भरवले गेले होते.

५) भारताच्या सामाजिक व धार्मिक जीवनात हस्तक्षेप न करण्याची भूमिका - कंपनीच्या राजवटीत ब्रिटिशांनी सतीबंदी, विधवा विवाह संमती, बालविवाह बंदी वगैरे कायदे पास केले होते. परंतु त्यामुळे आपल्या सामाजिक व धार्मिक जीवनात ब्रिटिश लोक हस्तक्षेप करीत आहेत असा ब्रिटिशांचा समज झाला होता. ब्रिटिशांनी आता एक धोरणात्मक निर्णय घेऊन भारतीय समाजजीवनात व धार्मिक जीवनात बदल करावयाचा नाही, त्यासंदर्भात कायदे पास करावयाचे नाहीत अशी भूमिका घेतली व त्या भूमिकेचे पालनही केले.

१८५८
१८५९

६) लष्करी व्यवस्थेत मूलभूत बदल - १८५७ च्या उठावाचा परिणाम म्हणून ब्रिटिशांनी लष्करी व्यवस्थेत बदल करण्याचे मान्य केले. लष्करातील भारतीय सैनिकांचे प्रमाण हळूहळू कमी केले गेले. ते १:२ असे करण्यात आले. भारतातील सर्व महत्त्वाची ठाणी इंग्रजी फौजेच्या हातात देण्यात आली. तसेच शस्त्रसाठा, तोफखाना येथेही ब्रिटिश व्यक्तीच ठेवण्यात आल्या. जनतेपासून लष्कर दूर ठेवणे, जाती-जमातीनुसार रेजिमेंट उभारून त्यांच्यात फूट पाडणे, सैनिकांच्या हाती वर्तमानपत्र न पडू देणे वगैरे धोरणात्मक निर्णय घेण्यात आले. पुन्हा बंड उद्भवले तर ते मोडून काढण्याची तयारी करण्यात आली.

हिंदी शिपायांची ब्रिटिश लष्करातील संख्या २ लक्ष ३३,००० होती. ती कमी करून १,४०,००० वर आणली. उठावापूर्वी हिंदू, मुसलमान, शीख, गुरखा इ. ची सरमिसळ लष्करात होती. पण या उठावानंतर मात्र त्यांनी जात व पंथ या गोष्टी विचारात घेऊन स्वतंत्र पलटणी तयार केल्या. उदा. शीख पलटण, गुरखा पलटण, महार पलटण, मराठा पलटण वगैरे. ब्रिटिशांनी या उठावानंतर बंगाली, पुरभय्या या लोकांना लष्करात न घेण्याचे धोरण आखले. वरील सर्व बदलांचा परिणाम म्हणून लष्करी खर्चात तीन पट वाढ झाली. लष्कर हे काही थोड्या ठाण्यात केंद्रित न करता देशभर महत्त्वाच्या ठिकाणी विखरून ठेवणे, तोफखाना युरोपियन अधिकाऱ्यांच्याच हातात ठेवणे, पलटणीचे अधिकारी ब्रिटिशच असावेत इ. धोरणात्मक निर्णय घेण्यात आले होते.

७) भारतीयांना शासनकारभारात प्रवेश - राणीच्या जाहीरनाम्यात भारतीयांना शासनकारभारात जास्तीत जास्त संधी देण्यात येईल. धर्म, पंथ, जात, वर्ण इ. गोष्टींचा विचार न करता पात्रता पाहून शासकीय सेवेत प्रवेश दिला जाईल असे घोषित केले गेले.

८) हिंदू-मुसलमान यांच्यात फूट - या उठावाच्या वेळी हिंदू-मुस्लिम यांच्यात ऐक्य होते. १८५७ च्या उठावात मुस्लिम सक्रिय होते. दिल्लीचा सम्राट बहादुरशहा जफर यास धक्का बसताच मुस्लिम या संघर्षात उतरले होते. मुस्लिम ही भारतातील शासनकर्ती जमात होती ही बाब विचारात घेऊन मुस्लिमांशी जुळते घेणे, त्यांना आपलेसे करणे व राष्ट्रीय लढ्यापासून ते अलिप्त राहतील असे धोरण ब्रिटिशांनी आखले हेच धोरण Divide and Rule होते. 'फोडा व झोडा' नीती या नावाने ओळखले जाते.

९) भारताच्या घटनात्मक विकासाला प्रारंभ - १८५७ च्या उठावाचा विचार करून भारतीय जनतेतील असंतोष दूर करण्यासाठी ब्रिटिशांनी १८५८ चा

कायदा पास केला होता. परंतु पुढे जेव्हा जेव्हा भारतीय जनतेत असंतोष वाढत होता तेव्हा तेव्हा तो दूर करण्यासाठी ब्रिटिशांनी वारंवार कायदे पास केले. हे कायदे १८६१, १८९२, १९०९, १९१९, १९३५ या वर्षी पास करण्यात आले. हे कायदे पास झाल्यामुळे भारताचा घटनात्मक विकास होण्यास मदत झाली. भारताची सध्याची घटना ही याच कायद्यावर काही अंशी आधारित आहे.

१०) ब्रिटिश राजवटीबद्दल तिरस्कार व द्वेषभावना - १८५७ चा उठाव मोडून काढत असताना ब्रिटिशांनी ज्या अमानुष पद्धतीचा वापर केला त्याच्या स्मृती जाग्या होत्या. या उठावात बंडाचा बीमोड करताना भारतीय शिपायांना ठार केले. सुमारे १ लक्ष लोकांना फाशी दिले गेले. प्रेते उलटी करून झाडास लटकवून ठेवणे, लहान मुलांना खिळे मारून भिंतीवर चिरडणे, प्रेतांचे ढीग तसेच ठेवणे, घरांना आगी लावणे वगैरे. भारतीयांच्या मनात ब्रिटिशांबद्दल दहशत बसावी व त्यांनी पुन्हा असा उठाव करू नये म्हणून हे अमानुष प्रकार केले गेले. या संदर्भात के. एम. पण्णीकर यांचे मत विचारात घेण्याजोगे आहे. के. एम. पण्णीकर म्हणतात, "१८५७ च्या संघर्षाचा बीमोड करीत असताना इंग्रज सैन्याने सूडबुद्धीचा अवलंब करून दडपशीचे धैर्यमान घातले होते याचे दुःख भारतीयांच्या मनातून गेले नव्हते. इंग्रजांनी या काळात जे नवीन अत्याचार केले त्याच्या स्मृती भारतीयांच्या मनात बऱ्याच काळापर्यंत टिकून होत्या त्यामुळे इंग्रज व भारतीय यांच्यात दुरावा निर्माण झाला."

११) इंग्रजांची हिंदुस्थानवरील पकड मजबूत झाली - या उठावात भारतीयांना अपयश आल्याने व ब्रिटिशांचा विजय झाल्याने त्यांची हिंदुस्थानवरील पकड पक्की झाली. सशस्त्र उठाव झाला तर तो मोडून काढण्याची व्यवस्था त्यांनी केली. संस्थानिक, मुसलमान यांना ब्रिटिशांनी आपलसे केल्याने त्यांच्यापासून पुढे ब्रिटिश साम्राज्याला धोका राहिला नाही. इंग्रजी शिक्षणामुळे जो सुशिक्षितांचा वर्ग निर्माण झाला तोही ब्रिटिशांशी एकनिष्ठ राहिला त्यामुळे ब्रिटिश राजवटीला आव्हान देणे कठीण झाले.

१२) स्वातंत्र्य चळवळीस प्रेरणा - १८५७ च्या उठावाचा चांगला परिणाम म्हणजे या लढ्याने स्वातंत्र्याची प्रेरणा भारतीयांच्या मनात निर्माण झाली. उठाव अयशस्वी झाला तरी आपण भारतीय ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव करू शकतो असा एक आत्मविश्वास त्यांच्या मनात निर्माण झाला. स्वातंत्र्याच्या चळवळीला या उठावाने उत्तेजन व शक्ती दिली.

१३) दडपशाहीमुळे राष्ट्रीयत्वाची भावना प्रज्वलित झाली - हा उठाव मोडून काढताना ब्रिटिशांनी ज्या मार्गाचा अवलंब केला त्यामुळे भारतीय लोकांमध्ये ब्रिटिशांप्रती राग, तिरस्कार निर्माण होऊन राष्ट्रीयत्वाची भावना प्रज्वलित झाली.

राज्यकर्ते व प्रजा यांच्यातील भेदाची दरी अधिकच वाढत गेली.

१४) मध्यमयुगाचा शेवट व आधुनिक युगाची सुरुवात - १८५७ च्या उठावाने मध्ययुग संपले व आधुनिक युगास प्रारंभ झाला असे गृहीत धरले जाते. याच सुमारास रेल्वे, पोस्ट, तारायंत्र या सुधारणा अमलात आल्या. जुन्या विचारांना आव्हान दिले गेले. नवे विचार, नव्या कल्पना या देशात आल्या. अनेक रूढी, परंपरा, कर्मकांड, पूजाविधी, बहुदेवत्व, मूर्तिपूजा इ. वर हल्ले चढवले गेले. मध्ययुगीनता जाऊन आधुनिकता ही या उठावापासून भारतात अवतरली असे म्हटले जाते.

१५) मध्यमवर्गाकडे नेतृत्व आले - १८५७ पूर्वी संस्थानिक, राजेरजवाडे, सरंजामदार, जमीनदार यांच्याकडे समाजाचे नेतृत्व होते. १८५० च्या उठावाचे नेतृत्व न करता हा वर्ग ब्रिटिशांशी एकनिष्ठ राहिला. या वर्गाने जनतेचा विश्वास गमावला. १८५७ नंतर समाजाचे नेतृत्व या वर्गाकडून सुशिक्षित वर्गाकडे आले. या सुशिक्षित मध्यमवर्गाने स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व केले.

ईस्ट इंडिया कंपनीचे नियंत्रण अत्यंत मजबूत आहे हा जो भ्रम होता त्यास तडा गेला. उद्दाम, अहंकारी व स्वतःजेते समजणाऱ्या ब्रिटिशांची धुंद उतरली. यासंदर्भात लॉर्ड क्रोमरचे विधान अत्यंत अर्थपूर्ण व महत्वाचे आहे. तो म्हणतो, "इंग्रजातील तरुण पिढीने १८५७ च्या संघर्षाचे सखोल अध्ययन करावे. त्यातील लहानसहान घटनांचीसुद्धा नोंद घ्यावी आणि एकूण १८५७ चा समग्र इतिहास पूर्णपणे त्यांनी आत्मसात करावा असे मला वाटते. त्यांना त्यापासून अनेक शहाणपणाचे धडे मिळतील आणि भारताच्या राजकारणातील धोक्याच्या जागासुद्धा कळतील." ब्रिटिश सत्तेविरुद्धचे सशस्त्र उठाव हे यशस्वी होत नाहीत ही बाब भारतीयांच्या लक्षात आल्यानेच स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी निःशस्त्र प्रतिकाराचा मार्ग अवलंबिला गेला.

१६) वित्तहानी-मनुष्यहानी - या उठावात प्रचंड प्रमाणात वित्तहानी झाली. बंडाचा बीमोड करण्यासाठी इंग्लंडला पैसा मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागला. १८५८ मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कारभारात ३० कोटी पौंड एवढी रक्कम होती. वित्तव्यवस्थेची घडी बसविण्यासाठी लॉर्ड कॉनिंगने जेम्स विल्सन या वित्ततज्ज्ञाला इंग्लंडमधून बोलावून घेतले होते व त्याने भारतात उत्पन्न कर, व्यवसाय व धंदे यावर परवाना कर, तंबाखूवर कर इ. कर लावले. या उठावात भारतीयांची मनुष्यहानी ही प्रचंड प्रमाणात झाली होती. पण त्या मनुष्यहानीचा निश्चित आकडा उपलब्ध नाही.